

Sivistyssana -termistä.

Joskus saattaa kaikin puolin hyväksyttävä sana saada merkitysvaihteita, jotka eivät ole onnellisimpia kielellisen johdonmukaisuuden kannalta. Niinpä näkee nykyisin termiä *sivistyssana* käytettävän sanoma- ja aikakauslehtien palstoilla merkityksessä, joka ei voi olla herättämättä tiettyä vastustusta ajattelevan suomalaisen lukijan mielessä. Seuraavassa on tarkoitukseni kosketella muutamia tällaisia huomioita, joihin olen johtunut oikeastaan ns. uusissa kielissä käytetyistä meidän *sivistysanamme* vastineista. Lähimmän sysäyksen näiden rivien kirjoittamiseen on antanut prof. RAPOLAN *valistus* ja *sivistys* -sanoja koskeva tutkielma Virittäjässä 1946 s. 370—. Siinä esitetty näiden sanojen sukuperintö, jos niin saa sanoa, on omiaan tukemaan omakohtaisia vaikutelmiani ja tulemani *sivistysanan* suhteen.

Sivistyssana lienee todennäköisimmin tullut kielemme ainakin osittain käännöslainauksen tietä. Tällöin on ollut lähtökohtana ruots. *kulturord*, jonka tunnetuksi tekemisessä meillä on suurin osuus AHLQVISTILLA. Teoksen »De vestfinska språkens kulturord» (1871) esipuheessa A. ilmoittaa Suomen Tiede-

seuran vuosipäivänä 29. IV. 1863 pitäneensä »ett föredrag om finska språkets kulturord från det område, som utgör de två första afdelningarna i denna bok», so. maanviljelyksen ja karjanhoidon alalta. Esitelmä on painettu Suomikirjaan II: 6 v. 1866. A. esitelmöi kaupan ja kaupunkielämän sivistyssanoista Tiedeseuran vuosipäivänä 1867 sekä ilmoitti käsittelevänsä suomen kielen sivistyssanoja syyslukukaudella 1866 ja kevätlukukaudella 1867 pidettävässä yliopistollisessa luontosarjassa, kuten on luettavissa sanotun lukuvuoden yliopisto-ohjelmasta.¹ (»en komparativt-lingvistisk framställning af finska språkets kultur-ord, såsom källan för finnarnes äldsta kulturhistoria»). PORTHAN, joka ensimmäisenä lienee kiinnittänyt huomiota lainasanojen sivistyshistorialiseen merkitykseen, ei käytä termiä *kulturord*²; samoin ei hänellä esiinny sanaa *kultur*, vaan »hyfsning» ja »uplysning»³. Myöskään ei sitä löydy Europaeuksen »Ruotsalais-Suomalaisesta Sanakirjasta» (1852—53) eikä Eurénin »Suomalais-Ruotsalaisesta Sanakirjasta» (1860).

Mainitun luontosarjansa lienee AHL-

¹ Mainitussa esipuheessa myös A. itse viittaa näihin luentoihinsa ilmoittaen kuitenkin pitäneensä ne syyslukukautena 1868 ja kevätlukukautena 1869, kuten luentomuistiinpanoissakin mainitaan. Vrt. SETÄLÄN mainintoihin Virittäjä II 1886, s. VII ja Valvoja 1889 ss. 560—61.

² Anmärkningar rörande Finska Folkets läge och tillstånd vid den tiden, när det först lades under Svenska kronans varaktiga välde, Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV, Stockholm MDCCXCV ss. 1—35.

³ Mtss. 31—32.

qvist pitänyt ruotsiksi. Luentojen käsi-
kirjoitus ei ole säilynyt, mutta Suoma-
laisen Kirjallisuuden Seuran kirjastossa
on »Paavo C:» (CAJANDERIN?) ja erään
nimeltä tuntemattoman henkilön »muis-
tiin kirjoituksia Rohv. Ahlqvistin luen-
noilta Suomen 'Kulturi' sanoista», jotka
kumpikin on tehty ruotsinkielellä
toisen suomenkielisestä otsikosta huoli-
matta. On tuskin luultavaa, että suo-
men kielen opiskelijat olisivat tehneet
ruotsinkieliset muistiinpanot suomeksi
pidetyistä luennoista. Yliopiston ohjel-
mat eivät tässä suhteessa tarjoa mitään
tukea, sillä niissä ei johdonmukaisesti
mainita luennoimiskieltä; ensi-esiinty-
mänkään kannalta niistä ei ole apua,
sillä niitä ryhdyttiin toimittamaan kaksi-
kielisinä vasta vuodesta 1879 lähtien.

Voimme edelläsanotun perusteella pi-
tää *kulturord*-termin ensimmäisenä suo-
menkielisenä vastineena *kulttuurisanaa*,
jota on käytetty merkitsemään sekä
»niiden esineiden nimiä, joita ihminen
on keksinyt pyrkiessään luontokappale-
leen kannalta ylemmäksi»¹, että sanoja,
joita suomen kieleen on »tarvinnut ja
sopinutkin ottaa muiden sivistyneiden
kansain kielistä»², sitten kun sitä on
ryhdytty viljelemään »erinäisillä tiedon-
aloilla». Edellisessä, laajemmassa ja alku-
peräisessä merkityksessä *kulturord* esiin-
tyy Nykyruotsin sanakirjassa, joka selit-
tää sen: »Ord som komma först med
kulturen. Kulturord som kaffe och
tobak»³. Cannelinin Ruots.-suom. sana-
kirjaan *kulturord* on löytänyt tiensä
vasta 1904, kun taas suom.-ruots. sana-
kirjasta löydämme sanaparin *sivistyssana*
-*kulturord* 1908 ilmestyneestä laitoksesta.

¹ SETÄLÄ Valvoja mp.

² F. AHLMAN, esitelmä vieraista kielistä lainattujen sanojen oikeinkirjoituksesta, Suomi II, 15 (1881), s. 167.

³ OLOF ÖSTERGREN Nuvvensk Ordbok, Stockholm 1931.

⁴ Lisävihko luettelee seuraavat yhdyntäiset: *sivistys* | *aste*-, *laitos*-, *puntari*-, *tarve*
ja *-valta*.

⁵ KALLION anonyymiluettelon mukaan Kustavi Grotenfelt.

⁶ Valvojassa 1891 s. 116—117 valmista teosta arvostellessaan kirjoittaa G-t
sivistyssanakirja yhtenä sanana.

Hahnsson - Kallio - Paasonen - Cannelinin
sanakirja v:lta 1890 samoin kuin Kallion
»Lisälehti Elias Lönnrot'in sanakirjaan»
v:lta 1903 eivät kumpainkaan mai-
nitse tätä yhdyntäistä.⁴

Muodossa *sivistyssana* tapaamme tar-
kastelemamme termin ainakin jo alum-
pana mainitussa Setälän kirjoitelmassa
Virittäjän II niteessä v. 1886, ja sitä on
silloin käytetty laajemmassa merkityk-
sessään. Tosin on nimimerkki G-t⁵ käyt-
tänyt termiä *sivistys-sanakirja* kahdesti
arvostellessaan Meurmanin toimittaman
»Sanakirja yleiseen sivistykseen kuulu-
via tietoja varten»-nimisen hakuteoksen
ensimmäistä vihkoa Valvojassa 1883,
mutta on syytä kiinnittää huomiota
tavuviivan paikkaan⁶. Kuitenkin on
mahdollista, että *sivistys-sanakirja* on
ollut myötävaikuttamassa *sivistyssana*
-termin muotoutumiseen, jonka ensi-
esiintymää ei prof. Rapolan lippukokeel-
ma hänen ilmoituksensa mukaan sisällä.
Prof. Tunkelo, jota tämän kirjoittaja
saa kiittää monista arvokkaista viit-
teistä, kertoi muistavansa tavanneensa
termin ensi kertaa luultavasti Virittä-
jän II niteessä, jota jotkut lyseolaiset
lukivat Hämeenlinnassa, sekä kuulleensa
sen useimmin Setälän luennoilla ja
muussa opetuksessa.

Hyvin luultavaa on, että *sivistyssanan*
ensiesiintymä on varhaisempi vuotta
1886, jonka kaksi vuosikymmentä erot-
taa vastaavan ruotsinkielisen termin
ensiesiintymästä; voimme olla varmat
siitä, että sitä on puhutussa kielessä jo
aikaisemminkin käytetty. Kuitenkaan
se ei ole voinut olla kovinkaan yleisesti
tunnettu yliopistomiesten ja kielentutki-

jain piirin ulkopuolella, niinkuin prof. Tunkelon muistama ja ennen kaikkea *sivistyssanan* suhteellisen myöhäinen ilmaantuminen suom.-ruots. ja ruots.-suom. sanakirjoihin osoittavat.

Sivistyssanan alkuperäinen, nykyruotsissa selvästi säilynyt merkitys tavallaan sisältää sen, että sen tarkoittamat sanat olennaisesti ovat lainasanoja. Että jo Ahlqvist on asian näin käsittänyt, käy parhaiten ilmi hänen sivistyssanoja käsittelevän teoksensa saksankielisestä, v. 1875 ilmestyneestä laitoksesta¹. Hän näet aloittaa esipuheen seuraavin sanoin: »Die vorliegende Arbeit ist eine gedrängte Zusammenfassung der Vorlesungen über die finnischen Lehnwörter² und deren Bedeutung in kulturhistorischer Beziehung, welche der Verfasser zu verschiedenen Zeiten an der hiesigen Universität gehalten hat». Johdannossa esiintyy tavan takaa joko »Lehnwort» tai »Fremdwort», siinä missä ruotsinkielinen teksti käyttäisi sanaa *kulturord*. Tähän viittää myös edellä mainitsemamme Ahlmanin käytäntö: vaikka hän toteaaakin »ns. kulttuurisanoja lainatun ja vieläkin lainattavan sekä vanhoista klassillisista että uudenaikaisista kielistä», hän puhuu muutoin koko ajan »muukalaisista sanoista» tai »vieraankielisistä sanoista». Samassa nitessä (ss. 277—90) julkaistussa esitelmässään puhuu Otto Donner »vieraitten sanain omistamisesta». Samoin käyttää tietävästi ensimmäinen reaaliensyklopedistimme Meurman v. 1890 ilmestyneen »Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten» teoksensa esipuheessa sivistyksen mukana tulleista sanoista selvästi niiden alkuperään viittaavia termejä. Hän sanoo mm.: »Mitä enemmän suomenkielinen kirjallisuus leviää kaikille inhimillisen tietämisen ja sivistyksen aloille, sitä enemmän täytyy sen

omaksensa ottaa uusia käsitteitä ja luoda niille sopivia nimiä, tahi lainata niitä valmiina vieraista kielistä, semminkin muinaisista sivistyskielistä, Latinasta ja Greekasta, tuosta kaikille kansoille avonaisesta ja kaikkien kansojen käyttämästä suuresta aarre-aitasta.» Ja vähän edempänä: »...Sentähden on varsin tärkeätä kansantajuisen kirjallisuuden yleiselle käyttämiselle, että on olemassa apuneuvoja, joiden opastuksella jokainen helposti voi tarpeentullessa saada ne tiedot, jotka häneltä satunnaisesti puuttuvat. Semmoisena apuna ovat aakkosjärjestykseen laitetut *vieraskielisten sanain*² ja tieteellisten termien selitykset sekä tiedot tärkeimmistä historiallisista henkilöistä, tapahtumista ja paikoista. Käytännöllinen tarve ja niistä huomattu hyöty yleiselle sivistykselle ovatkin vaatineet kaikilla sivistyskielillä toimittamaan tällaisia tavallisesti »*konversationisanakirjan*»² nimellä ilmaantuneita teoksia».

Käsitteellisesti tämä tulkinta käy täysin yksiin sen määritelmän kanssa, jonka esim. Iso Tietosanakirja esittää hakan *sivistyssana* kohdalla, selittäen valtaosan näistä sanoista olevan »länsimaista sivistystä edustavien kansojen kielille yhteisiä, kirjallista tietä levinneitä kansainvälisiä lainasanoja», »toiset näistä niiden yleiskielissä tavallisia yleislainoja, ns. sivistyssanoja, toiset taas tieteen ja tekniikan oppi- ja ammattisanoja ja siis erikoislainoja, joiden käyttö rajoittuu ahtaimpiin piireihin». On kuitenkin niin, että *sivistyssana* laajimmin ymmärrettynä käsittää myös ne sivistyksen sanat, jotka on suomen kielen omin varoin luotu jonkin uuden käsitteen nimeksi, edustipa se vierasperäistä tai omaa kotoista kulttuuria ja sen edistymistä. Meurman kiinnittää myös tähän puoleen huomiota: »Jokaiseen konversa-

¹ »Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen.»

² Kursivointi kirjoittajan.

tionisanakirjaan otetaan myös omasta kielestä sanoja, joiden käsitteitä pidetään tarpeellisenä määrätä. Kieltämätöntä on, että tämä osasto ei suinkaan ole vähimmin hyödyllinen. Sanojen tarkka ymmärtäminen ja niiden käyttäminen oikeassa merkityksessä on aatteiden tarkkuudellekin välttämätön. Kuinka moni oikeastaan tietää mitä merkitsevät 'aine', 'aisti', 'aistimus', 'henki', 'valtio'... Kiintoisat lienevät tässä yhteydessä lainattaviksi muutamia rivejä aikaisemmin esiintyvät Meurmanin persoonallista kannanottoa kuvastavat sanat: »Mitä vieraskielisiin sanoihin tulee, olen niitä ottanut paljon enemmän kuin niitä tätä nykyä suomenkielisessä kirjallisuudessa käytetään, ja enemmän kuin suotava olisikaan, että niitä ruvettaisiin käyttämään.» Toteamme siis, että nykyään yleisesti käytettyjen termien *sivistyssana* ja *sivistyssanakirja*¹ sijasta on Meurmanilla *vieraskielinen sana* ja *konversationisanakirja*, vaikka hänellä *sivistyskieli* -sanan synonyymina esiintyykin *kulttuurikieli*. Voimme sanoa, että M. näkee asiat sellaisina kuin ne ovat, ja tavallaan suomenkielisen kokoavan termin puutteessa hän tyytyy erikoisella nimellä varustamaan vain osan, joskin suurimman, sanakirjaansa sisällyttämättään sanoista, nim. vierasperäiset.

Jos tarkkailemme yleistä kielitajua ja sen luomaa *sivistyssanan* käsitettä, huomaamme helposti, että valtava enemmistö ymmärtää sillä juuri vierasperäisiä sanoja, vain harvojen, kielellisesti erikoisen kouliintuneiden henkilöiden yhdistäessä tämän termin sen laajempaan, yleiseen kulttuurikehitykseen liittyvään yhteyteensä. Niinpä saattaakin Rapola tutkimuksessaan *jalo*-sanan merkityshistoriasta todeta, että käytäntö on »eräissä tapauksissa» pannut *sivistys-*

sanan ja *vierasperäisen sanan* välille jopa yhtäläisyysmerkin, jolloin käännös- ja merkityslainat sekä tietoisien sanansepittelyn tuloksena syntyneet sivistyksen sanat jäävät nimikkeen ulkopuolelle. Tähän on vain lisättävä, että tällaisten tapausten näkee alinomaa toistuvan julkisessa sanassa, mikä parhaiten todistaa tässä kuvailtua *sivistyssana*-termin ja vierasperäisten sanain yleistä samastamista. Näin ajattelevat näkevät sivistyssanakirjassa ja sivistyssanastoissa juuri vierasta alkuperää olevien sanojen koelmia. Toisaalta on termien *sivistyssana*, *sivistyssanakirja* ja *sivistyssanasto* käyttö ymmärrettävissä, koska *vierasperäiset sanat* (AIRILAN käytäntöön vaikiinnuttama nimitys) ovat vain osa asiaa eikä, kuten äsken totesimme, sopivaa yleisnimitystä ole olemassa.

Tällainen asiointi ei ole vailla tiettyjä haittoja. Kun samastetaan *vierasperäinen sana* ja *sivistyssana*, on hyvin lähellä se vaara, että noiden sanojen jonkinlaista käyttelytaitoa tyydytään pitämään riittävänä sivistyneisyyden ja oppineisuuden tunnusmerkkinä. Paljonpuhuva todiste tästä ovat omin päin opiskelleiden henkilöiden kirjalliset tuotokset, joiden erikoisena tunnuspiirteenä usein on miltei sairaaloinen halu käyttää vieraskielisiä sivistys-, ammatti- ja oppisanoja. Sitäpaitsi esim. eräät tulenkantajain piirin kulttuurikriitikoiden nuoruudenteokset osoittavat, että tuollaisella sananvalinnalla koetetaan saavuttaa eräänlainen syvämielteisyyden vaikutelma. Pahimmin rikkovat kuitenkin ne monesti korkeakin opillista sivistystä saaneet henkilöt, jotka pyrkivät oppineisuuttaan osoittamaan käyttämällä vierasperäisiä sivistyssanoja silloinkin, kun olisi tarjona täysin samaa merkitsevä suomenkielinen sana. Tätä

¹ Sivistyssanakirjahankkeen panivat alulle WSOY ja Otava tammikuulla 1903. CANNELLININ suom.-ruots. sanakirjassa (uusin painos) on *sivistyssanakirjan* vastineena *konversationslexikon*, jota kuitenkin ruots.-suom. laitoksessa vastaa *tietosanakirja*, *ensyklopedia*.

taustaa vasten nähtynä ovat vähemmän perehtyneiden väärin soveltamat vierasperäiset sanat melko anteeksiannettava ilmiö. Yleensä vierasperäisille sanoille on ominaista taipumus jäädä enemmän tai vähemmän epäselviksi käsitteellisesti, mikä ei suinkaan ole omiaan edistämään »aatteiden tarkkuutta», Meurmanin sanontaa käyttääksemme.

Sivistys -sanassa edelleenkin virkeänä elävä alkuperäinen, ulkoisiin assosiaatioihin niveltävä merkitys, sen »sukurasitus», on estänyt sitä sopeutumasta *kulttuurin* ja *valistuksen* synonyymiksi. Tosin nämä sanat ovat alkaneet jossain määrin peittää toisiaan, koska niitä on kaikesta huolimatta synonyymeina käytetty.¹ Tässä lienee myös ainakin osaksi selitys siihen, miksi tuo yhtäläisyysmerkki on ilmestynyt *sivistys* -sanana ja *vierasperäisen sanan* välille, syy-yhteys, joka on vaikuttanut tajunnan takaisia, tutkimattomia kanavia pitkin, joiden sulkuporttien avain lienee suomenkielisen korkeamman sivistyksen suhteellisen nuori ikä.

Kielissä, joilla on takanaan vuosisatainen kansankielinen hengenviljely, tapamme yleislainojen nimityksinä tunnearvoiltaan aivan toisenlaisia sanoja. Niinpä ruotsin kieli, joka on tunnettu lainasanojensa suuresta määrästä, tekee eron käsitteiden *kulturord* ja *främmande ord* välillä. Saksalaisilla taas on *Lehnwort* ja *Fremdwort* sekä meidän sivistyssanakirjamme vastineena *Fremdwörterbuch*. *Kulturwort*, joka tosin esiintyy Kataran suom.-saks. sanakirjassa *sivistyssanan* vastineena — mikä on ainakin osaksi seuraus siitä, että sen hakusanasto on perustettu Cannelinin suom.-ruots. sanakirjaan —, ei ilmeisestikään kuulu sak-

san kielen elävään sanastoon, sillä suuretkaan yleissanakirjat² eivät sitä sisällä. Samoin ei Meyerin suuri tietosanakirja mainitse tätä termiä Adalbert Kuhnian ja Pictettä, lingvistisen paleontologian suuria auktoriteetteja koskevista artikkeleissaan. Tekisi miltei mieli pitää saksalaista sanaa Ahlqvistin ja hänen kääntäjänsä³ tekaisemana käännöslainana. Ranskan kielessä lienee sivistyssanan lähin vastine *mot savant*, ja tällöin on kiintoisaa todeta, että *savant* -adjektiivin vanha, uudemmista ransk.-suom. sanakirjoista pois jätetty merkitys viittaa antiikin, kreikan ja latinan kielen, tuntemukseen⁴. Englannin kieli taas, jonka ainutlaatuinen vieraan kieliaineksen omaksumis- ja soveltamiskyky tekee kotimaisen ja vierasperäisen sanaston vastakohdan vähemmän jyrkäksi kuin se on monessa muussa kielessä, käyttää vähemmän kotiutuneista, yhä vieraantuntuista lainasanoista nimitystä *foreign word*. Aivan toinen asia on se, että englannin kielessä sanavaraston erilainen kokoomus yhdessä ääntämiseröavuuksien kanssa yhä vieläkin muodostaa erään vaikeimmin ylipäästäviä raja-aitoja eri yhteiskuntaluokkien välillä.

Nähdäkseni olisi kaiken edellä sanotun valossa aiheellista pyrkiä pysyttämään *sivistyssanalla* sen laajin, nykyruotsin *kulturord* -termiin verrattava merkitys. Silloin voimme edeskinpäin puhua *sivistyssanakirjasta* tai *sivistyssanastosta* sulkematta niistä pois suomenkielisiä sivistyksen sanoja, niinkuin periaatteessa tapahtuu nykyisen käytännön vallitessa. Tähän päästäneen yksinkertaisimmin sillä, että vierasta alkuperää olevia *sivistyssanoja* johdonmukaisesti kutsu-

¹ RAPOLA Virittäjä 1946 ss. 380—81.

² GRIMMtin ja PAULIN sekä HEYNEN suuret sanakirjat, PEKRUN Das Deutsche Wort, SCHULZ Fremdwörterbuch, Der grosse Duden, PINLOCHE Etymologisches Wörterbuch.

³ »Ein junger Mensch, dessen Muttersprache Deutsch ist.»

⁴ Näin Meurmanin ransk.-suom. sanakirjassa.

taan *vierasperäisiksi sanoiksi*¹. Tällä tavoin aukenisi myös mahdollisuus ottaa varteen se sangen huomion arvoinen *sivistyssana* -termin tulkinta, jonka Rapola on esittänyt äsken mainitussa *jalo* -sanaa koskevassa tutkimuksessa. Sen mukaisesti ovat *sivistyssanoja* sanat, »jotka erottavat sivistyksen murteet, so. yleis- ja kirjakielen, toisin kehittyneistä tai — kuten yleisesti ajateltaneen — kehittymättömämmistä kansanmurteista, sanat, joille on tunnusomaista merkitysten yleisempi abstraktisuus, henkisyys, ja eksaktisuus». Näin käsitettyihin *sivistyssanoihin* on »tietysti luettava suuri

määrä kansankielen ja sivistyskielen yhteisiä sanoja, jos niiden merkitykset ovat jälkimmäisessä osaksi tai kokonaan toiset kuin edellisessä». Toisin sanoen täten ymmärretyn *sivistyssanan* tunnusmerkkinä ja edellytyksenä on sen merkitysten kuvastama ao. kieliyhteisön saavuttama henkinen taso.

Laajentamalla tällä tavoin *sivistyssanan* käsitettä avattaisiin pääsy niiden joukkoon myös sellaiselle suomalaiselle sanalle kuin *jalo*, jonka vaiheita seuraamalla voimme todeta, miten pitkälle suomen kieli kehityksessään on jo ehtinyt.

Esko Pennanen

¹ Käsitteellisesti olisi ehkä juuri *vierasperäinen sivistyssana* osuvin, koska se toisaalta panee kysymään, onko sitten kotimaisiakin sivistyssanoja, ja toisaalta estää vierasperäisen sanan ja sivistyssanan samastamisen. Tämäntapainen termi esiintyy nimessä »Suomenkielen vieraskieliset sivistyssanat sekä kokoelma tavallisia vieraskielisiä sanoja ja lauseparsia» (toim. U. V. Brummer, ilmestynyt anonyymisti v. 1905, II painos 1923).